

Köszméte - *Ribes uva-crispa* L.

A köszméte a *Grossularia* (MILLER) PERSON alnemzetség egyetlen európai képviselője. Ezen alnemzetség mintegy 25, elsősorban észak-amerikai fajt foglal magába, utóbbiak közül egyeseknek (pl. *R. cynosbati* L., *R. rotundifolium* MICHX.) jelentős kertészeti, nemesítési szerepe van.

A faj gyakrabban említett szinoním nevei: *Ribes grossularia* L., *Grossularia uva-crispa* MILL., *G. uvi* SCOP., *G. vulgaris* SPACH. "Egyenrangú" magyar társneve az egres, további népi nevei: pöszméte, piszke (JÁVORKA 1925, ERNYEI 1934).

Morfológiai leírás

Felálló, erősen ágas, akár 2 m-es magasságot is elérő cserje, bár alacsony egyedei gyakoribbak. Hajtásainak héjkérge világos szürkésbarna, fényes, a csomókon (a rövidhajtások tövében) (1)3 (nagyon ritkán 5) ágú, hegyes, 1-2 cm-es pálfatövisekkel. A tövisesség mértéke különböző változatainál eltérő mértékű (az *ssp. reclinatum* (L.) GAUD. gyakran tövistelen). Általános, az alakok többségére jellemző vonás, hogy a megnyúlt sarjhajtások tövisesebbek. Egyes változatainál (lásd alább) a csomók közötti hajtásrész tüskés és/vagy erősen serte- és mirigyszőrös lehet. Oldalrügyei megnyúltak, orsó alakúak, 5-10 mm-esek, világosbarnák, legalább szélükön pillásak vagy szőrösök.

Tenyeresen 3 vagy 5 hasábú levelei a tövises felett elhelyezkedő rövidhajtásokon fejlődnek, 2-3 (-5) cm hosszúak. A tompás hasábok maguk is karéjosodhatnak, vagy erősen, mélyen, szabálytalanul csipkés-fogasak, a fogak szintén tompák. A levél nyele a lemeznél rövidebb. A levéllemez a hazánkban előforduló alfajoknál mirigytelen, többé-kevésbé szőrös (a *ssp. reclinatum*-nál kopasz), a nyél is gyakran pillás.

Hímzős virágai 1-3 tagú virágzatokban (tulajdonképpen redukált fűrtben) nyílnak, a virágok kocsányai rövidek, kicsiny, korán lehulló előleveleket és egy nagyobb, széles, maradó murvát viselnek. Csészéje harangformájú, pelyhes vagy mirigyszőrös, a cimpák visszástojásdadok, tompák, zöldesek, később változó mértékben pirosodók; virágzáskor hátratortek. A visszástojásdad, fehéreszöld szirmok hossza a csészének csupán fele vagy harmada. A gömbölyded magház a változatok többségénél szőrös (néhányknál mirigyszőrös is). A bibeszál molyhos, kétágú, a porzóknál rövidebb.

A termés nagy, 8-15 mm-es bogyó, amely több jellemzőjében is (szín, alak, szőrözöttség) igen változatos. Színe a vadon élő formáknál zöld, termesztésbe vont alakjainál éretten sárga, pirosas vagy lila is lehet. Alakja általában gömbölyded vagy ellipszoid. Szőrözöttség tekintetében a teljesen kopasz, fényes felületű bogyótól a kemény mirigyszőrös alakokig terjed a sor.

Alakjai

Vadon élő populációiban is erősen polimorf, változatos faj, melynek kultiválása során további számos alak jött létre. Az alábbi ismertetés (mely SOÓ (1966) munkáját követi) nemesített változatainak leírását nem tartalmazza. Az itt alfajként említett taxonok más szerzőknél faji rangon, de újabban (vö. WEBER 1995) inkább csak variációként szerepelnek.

ssp. *uva-crispa* L. (Syn.: ssp. *leiocarpum* GAUD., *villosum* NEILR.) - Tövisessége változó, levelei nem mirigyszőrösök. Magháza finoman pelyhes, rövidszőrű (de nem mirigyes), bogyója éretten lekopaszodik. További alakjai: f. *uva-crispa* (a magház pelyhes), f. *spinossissimum* BERLANDIER in DC. (sűrűn tövises és tüskés), f. *montanum* A. SCHWARZ (kislevelű, erősen tüskés).

ssp. *grossularia* (L.) RCHB. (Syn.: var. *glandulo-setosum* KOCH, *sativum* DC.) - Ágai tövisesek, levelei nem mirigyesek. A magház és a termés kemény mirigyszőrös és puhaszőrös. A bogyó alak- és színváltozatossága számottevő, részletesen lásd SOÓ (1970). További változatai: f. *acerosum* BORB. (tövises és tüskés), f. *aciculosum* SIMK. (csak tüskés), f. *microphyllum* (ROUY) SOÓ (levelei aprók).

ssp. *reclinatum* (L.) GAUD. (Syn.: ssp. *glabrum* KOCH, *subinermis* BERLANDIER in LOUD) - Tövistelen vagy gyengén tövises, kopasz cserje, legfeljebb a levél széle és a csészecimpák lehetnek pillásak. Hajtásai gyakran ívesen hajlottak. Termése kopasz, vöröslő.

ssp. *hunadense* (SIMK.) SOÓ (Syn.: *R. aciculare* BORB.) - Hajtásai tövisesek és mirigyszőrösök, levélfonáka, levélnyele és magháza mirigyszőrös. Termése erős, sűrű, sárgás mirigysertézzel fedett.

Ribes hybridum BESS. (Syn.: var. *besserianum* BERLANDIER in DC.) néven említik a törzsalak és a ssp. *grossularia* keverékalakját is, melynek bogyói nem csak egyszerű szőrökkel fedettek, hanem aprón mirigyszőrösök is.

Szaporodásbiológia, fenológiai ritmus

Rovarmegporzó, proterogyn faj (bibéi már a teljes kinyílás előtt készek a beporzásra), melynek meglehetősen jelentéktelen virágaihoz azoknak a sóskaborbolya virágaira (*Berberis vulgaris*) emlékeztető illata csalogatja a látogatókat. A kétivarú virágok mellett előfordulhatnak kizárólag nőivarúak is, nem ritkák a különféle virág-aberrációk sem. A megporzást végző rovarok között méh- (pl. *Bombus terrestris*) és darázsfajokat figyeltek meg.

A nemzetség többi fájánál később, már kilombosodott állapotban, április-májusban virágzik. Termésérése július közepére, augusztus elejére tehető.

Elterjedése

Alakköre eurázsiai, mediterrán jellegű, de leválasztva róla az Ázsiában élő, külön fajnak tekinthető taxonokat (*R. acicularis* SM. in REES, *R. burajense* FR. SCHM.), a szűkebb értelemben vett *R. uva-crispa* areája lényegében Európára szorítkozik. A

kontinens csaknem egészen megtalálható, hiányzik a Pireneusi-félsziget nagy részéről és a Balkán legdélebbi pereméről, megvan viszont a Brit-szigeteken, az Appennin-félsziget egészen, a Földközi-tenger nyugati medencéjének szigetein, sőt Észak-Afrikában az Atlasz hegység keleti részén is. Északon Skandináviában (Svédország) a 63° szélességi fokig ismert, Finnországból viszont már hiányzik. Kelet-Európában megtalálható a Kárpátok ukrainai előterében, a Krím-félszigeten, a Kaukázusban, valamint Kisázsia északi részének magashegységeiben. Az említett vitatott státusú alakok Közép-Ázsiában az Amur-vidékig és Észak-Kínáig élnek (LOZINA-LOZINSZKAJA 1954, SOÓ 1966, WEBER 1995).

Vertikális térfoglalását illetően kollin-prealpin faj, északon inkább a dombvidék, míg délen a montán régió cserjéje. Így az Alpokban mintegy 1800 m, a Kárpátokban 1400 m tszf. magasságban éri el elterjedésének maximumát, Észak-Afrikában jóval 2000 m fölé hatol.

Hazai előfordulásainak áttekintése

Magyarországon a középhegységekben általánosan elterjedt, de nem túl gyakori faj, különösen a Dunántúli-középhegységben szórványos. A Dunántúl nyugati és déli részében elszórtan szintén megtalálható, de meglehetősen ritka. Az Alföldön egyedül a Szigetközben ismert szórványosan, a Nagyalföldről szinte teljesen hiányzik. Síkvidéki és hegységperemi előfordulásai részben kivadulásból származnak, gyakran szubspontán terjed. A fajon belüli alakok elterjedéséről kevés információ áll rendelkezésre (vö. SOÓ 1966).

Az Északi-középhegység montán régiójában a számára megfelelő termőhelyeken általában mindenütt megtalálható (a Zempléni-hegységtől a Börzsönyig), az alacsonyabb, fiatal üledékekkel borított köztes dombvidékeken (pl. Cserhát, Borsod-Hevesi-dombság) igen szórványos előfordulása, általában feltehetően adventív. A Dunántúli-középhegységben kevésbé elterjedt, a Pilisben és a Visegrádi-hegységben nem ritka, viszont a Budai- és Keszthelyi-hegységnek és a Gerecsének csak a peremén, szubspontán megjelenéseiről tudunk. A Vértesben és a Bakonyban nem mondható túl gyakorinak (FEKETE et al. 1961), bár az utóbbi évtizedekben jelentősen gyarapodott ismert lelőhelyeinek száma (BARTHA - MÁTYÁS 1995 térképén jelzett itteni előfordulásai részben bizonytalanok).

A Dunántúl nyugati felén csak szigetszerű előfordulási adatokkal rendelkezünk, a Soproni- és Köszegi-hegységből, a Fertőmelléki-dombsorról, valamint Göcsejből, Zalából és a Bakonyaljáról (SZODFRIDT - TALLÓS 1965, KÁROLYI - PÓCS 1969). Ezen adatok zömmel kivadulásaira vonatkoznak. Hasonló a helyzet a Dél-Dunántúlon is, itt egyedül a Mecsekben (esetleg még a Villányi-hegységben) tekinthető őshonosnak, belső-somogyi megjelenése szintén vitatható eredetű.

A köszméte jelenleg ismert alföldi előfordulásai a Kisalföldre, a Mezőföldre és a Körösök vidékére szorítkoznak, de elvadulásával szinte bárhol másutt számolni lehet. A Kisalföldön főként a Felső-Szigetköz folyómenti ligetektől közlik (WERNER 1989), de megtalálható a Hanság északi peremén és az Alsó-Szigetközben (POLGÁR 1941, KEVEY 1987) valamint a Rába mentén is. A Mezőföldön néhány maradvány jellegű keményfás ligetből és gyertyános-tölgyes állományból mutatták ki az utóbbi két évtizedben (KEVEY 1983, 1985), míg a Tiszántúlon a Fekete-Körös menti ligeterdőkben jelent meg (BÖLÖNI et al. 1998).

Termőhelyi igények

A köszméte a Kárpát-medencében hegyvidéki elem, előfordulásainak zöme 250 m tszf. magasság felett található (bár a montán régió belső völgyeiben gyakran egész alacsonyra leereszkedik). Sík- és dombvidéken igen szórványos, itteni felbukkanása elsősorban edafikus és hidrológiai tényezőkkel magyarázható, illetve gyakran elvadulás eredménye (az Alföldön 100 m tszf. magasság alatt is előfordul).

Kissé hűvös éghajlatot igénylő faj, amely az erősebb kárpáti (és némi kontinentális) klímahatás alatt álló Északi-középhegységben gyakoribb, mint a Dunától nyugatra eső középhegységekben és a csapadékos alpokperemi részeken. Alacsonyabb térszínen főként hűvösebb, párásabb mikroklímájú szurdokokban, illetve patakmenti részeken található.

A talaj víztartalma iránt nem különösebben igényes, e szempontból meglehetősen széles spektrumon, a száraz-félszáraztól a félnedves termőhelyekig előfordul. Optimumát olyan üde vagy nyirkos élőhelyek jelentik, ahol, ahol a geomorfológiai sajátosságok és a faállomány árnyalása is segíti a termőréteg nedvességtartalmának megőrzését. Árnyéktűrő, bár zárt állományok alatt nem túl gyakran figyelhető meg, de akár teljesen záródott lombszint alatt is terem. Megfigyelték idős fák odvaiban, epifitonként is.

Inkább mészkedvelő növény, de bázikus alapkőzet mellett megtalálható savanyú kiömlési és metamorf kőzeteken is. Kedveli a humuszban gazdag, nitrogénben és káliumban feldúsult agyagos és vályogos szövetű talajokat, gyakran található sziklás, törmelékes, meglehetősen sekély termőrétegű helyeken. Elsősorban köves-sziklás váztalajokon, meszes közethatású és lejtőhordalék talajokon, valamint különféle barna erdőtalajokon, de spontán síksági terjedése nyomán számos további típuson felbukkanhat, amely nedvességiigényének megfelelő.

Társulásviszonyok

Meglehetősen tág ökológiai valenciájának megfelelően a *Fagetalia* társulássorozat (üde lomberdők) szinte valamennyi asszociációjában előfordul. Jellemzőes élőhelyét jelentik a szurdokerdők és a törmeléklejtő-erdők üde típusai, itt többnyire kötőrmelékes, lejtős oldalakon, sziklák tövében fejlődnek egyedei, ahol az egyébként erős magaskórós lágyszárú-szint konkurenciájával csak kismértékben kell számolni. Bükkösökben, gyertyános-kocsánytalan tölgyesekben főként azoknak a fenti edafikus intrazonális társulások felé átmenetet képező változataiban találkozhatunk a fajjal. Előfordulásainak jelentős csoportját képezik a magasabb hegyvidék hűvösebb oldalain tenyésző szárazabb termőhelyű hársas-körises sziklaerdők, továbbá száraz tölgyes társulások.

Az említett társulások főként a montán régióban jellemzőek a fajra, higrofil intrazonális társulásokban a hegyvidéken kívül az Alföldön is megtalálható. Leggyakoribb az égerligetekben és keményfás ligeterdőkben. Előkerült az Alföld gyertyános-kocsányos tölgyeseiből is, de ezek degradált állományaiban valószínűleg csak kivadulva él.

Újabban egyre gyakrabban mutatkozik teljesen másodlagos élőhelyeken is. Ezek közé tartoznak a különböző hegyvidéki vágáscserjések, cserjésedő erdőszélek, ahol azonban kevésbé versenyképes, idővel visszaszorul. Több meglepedése ismert ültetett fenyvesekből, erre még az Alföldön is akad példa. Erdőterületekkel szomszédos szőlők, gyümölcsösök felhagyása után a becserjésedő, erdősödő területeken évtizedekig megmaradhatnak bokrai.

Veszélyeztető tényezők, védelem

Az egres ismert magyarországi előfordulásainak száma - más ribiszke fajokhoz (*R. rubrum*, *R. nigrum*) hasonlóan az elmúlt 20 évben jelentősen megnövekedett. SOÓ - JÁVORKA (1951) a Magyar-középhegységen kívül még csak a Dunántúl néhány pontjáról és a Szigetközből jelzi, azóta viszont - főként a Dunától nyugatra, de középhegységeinkben is - számos új állomány került elő. (Így például a Bakonyból 1961 előtt ismeretlen volt, mára több, mint 10 populációját jelezték). Viszonylagos elterjedtsége mellett viszont a montán régióban gyakran veszélyeztetett élőhelyekhez (pl. szurdokerdők) kötődik, melyek növényritkaságaik, fajösszetételük miatt védendők. Az egres sohasem szerepelt a védett növények listáján, veszélyeztetettségére szintén nem történt korábban utalás, de újabban egyre inkább a hazai dendroflóra említésre méltó elemeként tartják számon. Populációit veszélyeztető egyetlen tényező az erdészeti tevékenység, annak nem csupán közvetlen (pl. vágások), hanem termőhelydegradációt előidéző hatásával is jelentkezik. (De bizonyos fokú "leromlás", a talaj felvehető nitrogénkészletének bővülése még kedvező is lehet számára). Mindenképpen szükséges megismertetése az erdészek körében, hogy tudatosuljon a faj kímélendő volta, főként ott (pl. a síkvidéken) indokolt ez, ahol a növénytani értékekben viszonylag szegény erdőkre egyébként nem sok figyelmet fordítanak. Kizárólag az egres miatt védelmi intézkedéseket a gyakorlatban aligha lehet hozni, de véderdőkben (pl. meredek, törmelékes talajú terepen kialakult állományokban) a megfelelő, kíméletes erdőkezelés a faj javára válik.

Irodalom

- BARTHA D. - MÁTYÁS Cs. (1995): Erdei fa- és cserjefajok előfordulása Magyarországon. - Saját kiadás, Sopron, 223 pp.
- BÖLÖNI J. - KERTÉSZ É. - KEVEY B. - VIRÓK V. (1998): A Fekete- és Fehér-Körös menti erdők edényes növényfajaink listája és florisztikai értékelése. - Kutatási jelentés, Mscr., Sopron, 18 pp.
- ERNYEI J. (1934): Az egres és a ribiszke. - Természettudományi Közlöny, Pótfüzetek **193**: 10-17.
- FEICHTINGER S. (1899): Esztergom megye és környékének flórája. - Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat kiadása XII., Esztergom, pp. 456.
- FEKETE G. - MAJER A. - TALLÓS P. - VIDA G. - ZÓLYOMI B. (1961): Angaben und Bemerkungen zur Flora und zur Pflanzengeographie des Bakonygebirges. - Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. **53**: 241-253.
- JANCZEWSKI, M. (1907): Monographie des groseilliers. - Mém. Soc. Phys. et d'Hist. Nat. Geneve **35**: 199-517.
- JÁVORKA S. (1925): Magyar Flóra. Flora Hungarica. - Studium, Budapest, 1307 pp.
- KÁROLYI Á. - PÓCS T. (1969): Délnyugat-Dunántúl flórája II. - Acta Acad. Paed. Agr. Nov. Ser. **7**: 329-377.
- KEVEY B. (1983): Adatok Magyarország flórájának és vegetációjának ismeretéhez II. - Botanikai Közlemények **70**: 19-23.
- KEVEY B. (1985): Adatok Magyarország flórájának és vegetációjának ismeretéhez III. - Botanikai Közlemények **72**: 155-158.

- KEVEY B. (1988): Adatok Magyarország flórájának és vegetációjának ismeretéhez IV. - Botanikai Közlemények ("1987-88") **74-75**: 93-100.
- KRÜSSMANN, G. (1962): Handbuch der Laubgehölze II. - Verlag Paul Parey, in Berlin und Hamburg.
- POLGÁR S. (1941): Györmegye flórája. - Botanikai Közlemények **38**: 201-352.
- SIMON T. (1992): A magyarországi edényes flóra határozója. - Tankönyvkiadó, Budapest, 892 pp.
- SIMONKAI L. (1909): Hazánk és az Adria északkeleti mellékeinek őshonos, valamint honosított "*Ribes*" fajai és azok fajváltozatai. - Botanikai Közlemények **7**: 2-26.
- SOÓ R. (1966, 1970, 1980): A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve II-IV., VI. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SOÓ R. - JÁVORKA S. (1951): A magyar növényvilág kézikönyve I-II. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SOÓ R. - KÁRPÁTI Z. (1968): Növényhatározó II. - Tankönyvkiadó, Budapest, 846 pp.
- SZODFRIDT I. - TALLÓS P. (1965): Újabb adatok a Dunántúl flórájához. - Botanikai Közlemények **52**: 23-28.
- TERPÓ A. (1963): A vadontermő gyümölcsfajok taxonómiai és növényföldrajzi kutatása Magyarországon. - A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Évkönyve **27**: 243-271.
- WEBB, D. A. (1964): *Grossulariaceae*. In: TUTIN, T. G. et al. (eds.): Flora Europaea 1. - University Press, Cambridge, pp.: 382-383.
- WEBER, H. E. (1995): *Grossulariaceae*, Stachelbeergewächse. In: HEGI, G. (Bgrd.): Illustrierte Flora von Mitteleuropaea IV/2A; 3., völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage. (Bandhrsg.: WEBER, H. E.). - Blackwell Wissenschafts-Verlag, Berlin - Wien, pp.: 48-68.
- WERNER E. (1989): A Felső-Szigetköz néhány botanikai értéke. - A mosonmagyaróvári K. L. Gimnázium Évkönyve 1989-90: 20-29.